

---

*Л.І. Юрченко,
кандидат хімічних наук,
доцент Харківського інституту банківської справи
Університету банківської справи*

ЕКОЛОГІЧНІ ЦІННОСТІ В СТРУКТУРІ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ Й ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Сучасна екологічна ситуація загалом характеризується як потенційно можливе в майбутньому погіршення природного середовища людини, що має антропогенне походження. Сьогодні стан природного середовища вже не дає можливості задовольняти всі насущні потреби людей і звужує перспективні сфери самореалізації людини. Відповідно до екологічних потреб суб'єктів усіх рівнів у їхній екологічній свідомості формуються нові екологічні цінності, що в комплексі формує вищий рівень екологічної культури суспільства.

Розглянемо процес формування екологічних цінностей, які є наслідком відображення глобальних проблем в екологічній свідомості та екологізації світогляду нашого сучасника. Актуальним є визначення взаємозв'язків і взаємозумовленостей екологічних цінностей в аспекті екологізації світогляду й екологічної свідомості. Важливого значення набуває формування суспільної свідомості із застосуванням своєрідного інструментарію екологічних цінностей, якісно нової системи засобів і дій, що сприятимуть становленню екологічної культури та розв'язанню проблем, що постали перед людством.

Проблема теоретичного дослідження сутності і змісту екологічної культури зазвичай ставиться в нерозривному зв'язку з феноменом екологічної свідомості. Традиційно свідомість тлумачать як найвищу форму загальної властивості матерії – відображення. Вона полягає в узагальненому і цілеспрямованому відображенні дійсності в її конструктивно-творчому перетворенні, мисленнєвому моделюванні подій, передбаченні їх наслідків, раціональному регулюванні і самоконтролі людської діяльності. При розгляді структури суспільної свідомості поряд з традиційними (релігійною, моральною, естетичною, правовою, політичною) вирізняють також таку її сучасну форму, як екологічна свідомість.

Російський дослідник Е.В. Гірусов відзначає, що екологічна свідомість – це сукупність поглядів, теорій, які відображують проблему співіснування суспільства і природи в розумінні оптимального їх вирішення відповідно до конкретних потреб суспільства і можливостей природи. З практичної точки зору екологічну свідомість часто густо визначають як усвідомлення людиною (суспільством) загострення екологічної ситуації та негативних наслідків екологічної кризи; вміння та звичку діяти по відношенню до природи так, щоб не порушувати зв'язків і колообігів природного середовища; сприяти покращенню й охороні довкілля заради не лише нинішнього, а й майбутніх поколінь [1].

За О.І. Салтовським, екологічна свідомість є відтворенням людьми екологічних умов життя і відносин між суспільством і природою у вигляді екологічних теорій, ідей, уявлень, що відображають ставлення до природи в дану історичну епоху [2].

Нова парадигма глибинної екологічної свідомості філософської школи Арне Наесса визнає взаємозалежність усіх феноменів суспільства і той факт, що, як індивіди, ми всі є включеними в циклічні процеси природи і в кінцевому рахунку залежні від них [3]. Згідно з А.Наессом, добробут і процвітання людства та інших форм життя на Землі мають свою внутрішню цінність, яка не визначається через поняття користі для людини; люди не мають жодних прав на зменшення цього біорозмаїття, за винятком задоволення своїх життєвих потреб. Процвітання людського життя та культури сумісні із суттєвим

зменшенням чисельності людської популяції. Глибинна екологічна свідомість тлумачить феномен духовного як тип свідомості, при якому індивід відчуває свою приналежність до безперервності, до всеосяжного Космосу.

Вважаємо, що теоретичне ядро екологічної свідомості, інструменти її формування, функції в екологічній культурі життєдіяльності потребують більш докладного дослідження.

Основними аспектами функцій екологічної свідомості можна вважати такі:

– регулятивна – забезпечення наявності певних механізмів раціонального управління взаємовідносинами суспільства і природи;

– пізнавальна – визначення характеру соціоприродних відносин, причин екологічної кризи та пошук шляхів її подолання;

– нормативну – на основі пізнання закономірностей розвитку системи “суспільство – природа” розроблення норм раціонального природокористування;

– прогностична – передбачення можливих негативних впливів наслідків господарської діяльності та пошук засобів їх уникнення або мінімізації;

– виховна – створення підґрунтя для формування екологічної культури як окремих індивідів, так і суспільства в цілому.

У процесі формування екологічної свідомості слід вирізняти два моменти: зміна безпосередньої практичної діяльності щодо природи та зміна власне екологічної свідомості. Формування навичок конкретної практичної діяльності в аспекті охорони природи несе в собі великий виховний зміст. Участь особистості в цій діяльності сприяє консолідації теоретичних знань, практичних завдань і моральних установок [4].

Досліджувати екологічну свідомість потрібно враховуючи її комплексний та, водночас, особистісний характер. Екологічна свідомість складається двома шляхами: стихійним і свідомим, або за допомогою цілеспрямованого виховання й освіти, які впливають на свідомість і культуру людини як єдиний цілісний процес, що може бути предметом окремого дослідження. Не можна уявляти свідомість людини за принципом “*tabula rasa*” та здійснювати її екологічне формування, виходячи з суто просвітницьких цілей, шляхом накопичення екологічних знань. У процесі екологічного виховання доводиться працювати не з чистою свідомістю, а з уже сформованим світоглядом, що складається переважно стихійним шляхом [5].

Провідним компонентом такого цілісного системного утворення, як екологічна свідомість, правомірно вважати екологічні цінності. Зупинимося на визначенні їх понятійного статусу.

Екологічна цінність у своїй суті містить риси й особливості, властиві будь-якій цінності. Цінність — це вираження дієво-зацікавленого відношення людей до явищ дійсності. Зацікавлене відношення суб'єкта до об'єкта є фундаментальною взаємодією. Залежно від того, на яку частину структури цього відношення суб'єкта до об'єкта робиться акцент, цінність може мати подвійне вираження. З одного боку, цінність є предметне чи інше реальне явище дійсності, значуще для суб'єкта. З іншого боку, цінність – це явище свідомості суб'єкта, що відображає зацікавлене відношення суб'єкта до визначеної ситуації. Цінність як ідеально-зацікавлене відображення ситуації спрямовує реальну діяльність суб'єкта на її матеріалізацію — факту свідомості. Цінності є історично конкретними, вони залежать від конкретного суб'єкта (від індивіда до людства), його потреб і оцінки конкретної ситуації.

Основою ціннісного підходу є незадоволення і потреба. Ці дві складові визначають інтенсивність соціального суб'єкта, що, своєю чергою, проектує позитивні характеристики бажаної екологічної ситуації та конструктивні шляхи, що ведуть до неї. І ті, й інші, як соціально бажані, мають статус цінностей, що за своїми ознаками можуть бути цінностями екологічними. Екологічні цінності можна виокремлювати відповідно до критеріїв — за специфічністю у сферах життєдіяльності і за об'єктами природи.

Зауважимо, що екологічні цінності можуть систематизуватися за гносеологічним критерієм: абстрактності і конкретності. Найбільш загальна класифікація за зазначеними критеріями відтворює реальну ієрархію розглянутих цінностей. Більш абстрактні екологічні цінності орієнтують, а більш конкретні регулюють поведінку суб'єкта. Наочний приклад регулювання конкретних цінностей — це дотримання правил поведінки в конкретних ситуаціях. Ефективність функцій екологічних цінностей залежить від рівня усвідомлення суб'єктом суті означених цінностей, їх моральнісної орієнтації.

Спільність критеріїв класифікації оцінюваних причин, характеристик сучасної екологічної ситуації й екологічних цінностей засвідчує, що аксіологічний аспект взаємин із природою пронизує майже всі сфери життєдіяльності людей. Він має своїм вираженням систему конкретних екологічних цінностей, породжених конкретними екологічними ситуаціями.

Поява екологічних цінностей вірогідно була вираженням зацікавлено-діяльнісного відображення у свідомості людей перших несприятливих екологічних ситуацій. З розвитком продуктивних сил і, отже, з розширенням впливу на природу, з'являються нові екологічні цінності, що узагальнюються і систематизуються до глобального масштабу.

Специфіка екологічних цінностей зумовлюється, з одного боку, специфікою об'єктів оцінки — об'єктів природи, їхньою складністю, різноманіттям зв'язків, особливостями взаємодії з іншими об'єктами природи аж до біосфери. Екологічні цінності, перебуваючи в певній ієрархії, постійно коригуються конкретною ситуацією, конкретною екологічною потребою певного суб'єкта і станом природи. До цього органічно долучається етичний аспект.

Моральним і екологічним цінностям притаманна властивість пронизувати багато сфер діяльності людей. Але екологічні цінності функціонують і мають сенс лише в сферах прямої і непрямой взаємодії суб'єкта з об'єктом природи. Тоді як моральні цінності пронизують усі відносини суб'єкта із суб'єктом, включаючи взаємини, опосередковані природними об'єктами як окремий випадок міжсуб'єктних відносин.

Кореляція екологічних і моральних цінностей багато в чому залежить від конкретної екологічної ситуації. Ставлення до природи, таким чином, потрапляє у сферу дії моральних феноменів, серед яких совість, відповідальність, обов'язок тощо. Це означає, що екологічні відносини є одночасно і моральними відносинами. Наприклад, очищення вод, які скидаються в ріки промисловим виробництвом (екологічна цінність) і сприятливий наслідок цієї діяльності для людей, що набуває значення цінності моральної.

Отже екологічні відносини мають моральний аспект і постають як конкретний вияв більш загальних – моральних цінностей, що функціонують у системі “людина – природа”. Тут моральна поведінка людей виступає як фундаментальна цінність, що безпосередньо стосується екології. Така функціональна структура взаємодії екологічних і моральних цінностей виникає завжди, коли екологічна діяльність і екологічні цінності розглядаються в більш широкому контексті суспільної діяльності і відносин, де моральні цінності мають статус “всеосяжних”, за якими людина як моральний суб'єкт є найвищою цінністю. Але це не єдина форма зв'язку екологічних і моральних цінностей. Актуалізована екологічна ситуація вимагає відповідної екологічної конструктивної діяльності — опредмечення ідеальних екологічних цінностей, що неможливо без визначених цінностей, які спираються на моральні критерії (відповідальність індивіда, колективу, суспільства за наслідки своїх дій, у даному випадку – за екологічні наслідки).

Зіставимо цінності зі сферою життєдіяльності людей, що дасть змогу уточнити, з одного боку, специфіку їх функціонування, а з іншого – те, що споріднює їх із цінностями професійної моралі. Тоді можна виокремити, наприклад, еколого-економічні цінності (раціональне, дбайливе використання природних ресурсів у суспільному виробництві); еколого-наукові цінності (глибинні пізнання законів екосистем, біогеоценозу, розвитку біосфери та ін.). Еколого-економічні цінності, своєю чергою, можуть бути розділені на такі групи цінностей, які є особливими за своїм змістом і в жодній іншій сфері діяльності

не використовуються, а саме: на еколого-землеробські, еколого-промислові, еколого-енергетичні, еколого-транспортні цінності тощо. Ці типи і групи (вважатимемо їх частинами загальної ієрархії екологічних цінностей) пов'язані між собою відношенням підпорядкованості, вибудовуючись у загальну систему цінностей, що ще раз указує на реально існуючий еколого-аксіологічний аспект усіх сфер діяльності.

При спробі систематизації екологічних цінностей за другим критерієм – об'єктами природи, робиться аналогічна ціннісна копія взаємозалежних об'єктів і їхніх структур у природі. Тут екологічна цінність залежно від ситуації виходить з існування і функціонування природної системи.

Можна виокремити низку типів екологічних цінностей, якщо взяти до уваги, що зазначені вище цінності-нормативи суспільство транслює через відповідні сфери діяльності в іншу нормативну площину, впроваджує їх у свідомість і поведінку людей. Йдеться про відносну автономію еколого-правових вимог, зміст яких має статус екологічної цінності (дотримання і своєчасне удосконалення законів і інших юридичних актів, що стосуються відносин із природою і екологічних проблем, що виникають).

Отже, система екологічних цінностей є неодмінною складовою й інструментом формування екологічної свідомості і в ширшому вимірі культури, зокрема екологічної. Культурою не можна позначити лише рівень досягнутого (визначених опредмечених цінностей), забуваючи про ідеальні (орієнтуючі) цінності та межі наближення до них на практиці. Саме цей градієнт рівнів стимулює процес розвитку екологічної культури.

Реалізовані й ідеальні цінності взаємодіють: реалізовані цінності минулого детермінуються появою нових за змістом і формою ідеальних цінностей, що теж реалізуються із зростанням потенційної і фактичної активності людини. Специфічна функція ідеальної цінності – спрямовувати, орієнтувати на досягнення суб'єктом (від індивіда до людства) нового рівня культури. Ідеальні цінності визначаються через процес зацікавленого і критичного відображення суб'єктом уже досягнутого рівня культури у конкретній ситуації. Сучасні бажані (ідеальні) екологічні цінності не відповідають низькому рівню нинішньої екологічної культури, вимагаючи додаткової екологічно конструктивної діяльності, що сприяє становленню більш високого рівня екологічної культури. Отже, сучасна екологічна ситуація є втіленням, результатом реалізації ідеальних (бажаних) екологічних цінностей минулого, що ґрунтувалися на нижчому рівні пізнання природи і моральної культури. Це підтверджується поширенням і домінуванням тривалий час у відносинах із природою утилітарного, примітивного підходу.

На розвиток екологічної культури суттєво впливає моральне мотивування екологічної діяльності. Чим вищим є рівень моральності культури, сповненої функціонуючим сучасним змістом, тим швидше розвивається й екологічна складова культури, тим своєчасніше й якісніше, через високу відповідальність суб'єктів, реалізуються ідеальні екологічні цінності.

Однією з важливих функцій екологічної свідомості й екологічної культури є світоглядна функція. У цьому зв'язку правомірно говорити про екологізацію світогляду. Екологізація світогляду виконує завдання духовно-практичного освоєння природи з метою створення функціонуючої під контролем людини системи “суспільство – природа”. Екологічна складова світогляду поряд з теоретичними знаннями про закони взаємодії природи та людини охоплює також емоційні і ціннісні установки суспільства й особистості у сприйнятті природи.

В особистому аспекті екологічна складова світогляду реалізується в процесі засвоєння особою екологічної культури епохи. Цей процес не є жорстко зафіксованим у часі. В екологічну складову світогляду можуть входити установки щодо природи, характерні для минулих епох, які ввійшли до світогляду особистості як за допомогою теоретичного пізнання, так і на рівні буденного знання, в основному у вигляді звичаїв, підсвідомих заборон, традицій тощо. Може виникнути і протилежна ситуація, коли в

екологічну складову світогляду входять установки, для реалізації яких у сучасну епоху немає умов.

Розв'язуючи світоглядні питання, створюючи цілісну картину світу, людина включається в процес духовно-практичного пізнання природи. Як духовне утворення світогляд виконує подвійну функцію, поєднуючи процес пізнання і процес регуляції людської діяльності.

Отже, екологічна свідомість виступає регулятором екологічної діяльності з оптимізації взаємовідносин у системі “природа – суспільство”, тобто є важливим компонентом екологічної культури.

Екологічні цінності як інструмент формування екологічної свідомості і як історично зумовлені форми зацікавлено діяльного відношення суб'єктів до об'єктів природи вказують напрями конструктивного вирішення екологічних проблем. Їхня мотивація і реалізація сприяє взаємодії з різними типами цінностей, зокрема й етичних.

Діалектична взаємодія екологічних і моральних цінностей за своїм змістом охоплює і виражає загальну сутність сучасної екологічної ситуації, виходячи з потреб сучасного і майбутнього розвитку. А конкретні екологічні цінності, що відповідають окремим сферам діяльності, вносять суттєву корекцію в конкретні напрями подолання екологічної кризи.

Таким чином, сучасні екологічні цінності відображають незадовільний рівень нашої екологічної культури. Виражаючи потребу в більш високій культурі ставлення до об'єктів природи, екологічна цінність, взаємодіючи з моральними цінностями, орієнтує на своєчасну й якісну їх реалізацію, тим самим конструктивно впливаючи на розвиток екологічної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гирусов Э.В.* Экологическое сознание как условие оптимизации взаимодействия общества и природы // *Философские проблемы глобальной экологии.* – М., 1983.
2. *Салтовський О.І.* Основи соціальної екології. – К., 1997.
3. *Naess Arne.* Ecology, Community and Lifestyle. – New-York, 1989.
4. *Медведев В.В., Алдашева А.А.* Экологическое сознание. – М., 2001.
5. *Круть И.В., Забелин И.М.* Очерки истории представлений о взаимоотношениях природы и общества. – М., 1990.